Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

महात्मा बसवेश्वरांचे सामाजिक योगदान

डॉ. श्रीपती म. रायमाने
मराठी विभाग प्रमुख, के एल ई जी. आय. बागेवाडी महाविद्यालय, निपाणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180754
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 260-262
July- 2026
Submitted: 16 June. 2026
Revised: 26 June. 2026
Accepted: 11 July. 2026
Published: 31 July. 2026

सारांश

महात्मा बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात सामाजिक आणि धार्मिक परिवर्तनाची प्रभावी चळवळ उभी केली. त्यांनी जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, लिंगभेद, उच्च-नीच आणि श्रीमंत-गरीब यांसारख्या सामाजिक विषमतेला ठाम विरोध केला. सर्व मानव समान आहेत आणि संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे, हा मानवतावादी विचार त्यांनी मांडला. बसवण्णांनी वचन साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिक सुधारणांचा संदेश दिला आणि सर्व स्तरांतील लोकांना विचार विनिमयाची संधी मिळावी म्हणून अनुभव मंडपाची स्थापना केली. त्यांनी दया, करुणा, माणुसकी, अहिंसा, बंधुत्व आणि समानता यांना धर्माचे मूलभूत मूल्य मानले. स्त्रिया व वंचित घटकांना समान स्थान देऊन त्यांनी न्यायपूर्ण आणि धर्मनिरपेक्ष समाजनिर्मितीचा प्रयत्न केला. एकंदरीत, महात्मा बसवेश्वर हे महान समाजचिंतक व मानवतावादी होते. त्यांच्या विचारांनी जातिभेद आणि सामाजिक अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करून समानता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव आणि मानवी मूल्यांवर आधारित समाज उभारण्याचा मार्ग दाखविला.

मुख्य शब्द: *महात्मा बसवेश्वर, सामाजिक योगदान, बसवण्णा, शरण चळवळ, जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, सामाजिक समानता, धर्मनिरपेक्षता, मानवतावाद*

प्रास्ताविक

भारतातील पहिली जनचळवळ, जिने सामाजिक न्यायाच्या आधारावर समाजात परिवर्तन घडवण्याचे स्वप्न पाहिले, राजेशाहीचा त्याग केला आणि 'जग एक कुटुंब आहे' या संकल्पनेवर आधारित होती, ती बाराव्या शतकातील बसवादी प्रमथांची चळवळ होती. शरणांची महान क्रांती, जी एक सामाजिक-साहित्यिक संघर्षची चळवळ होती, ती शाश्वत सत्याचा खजिना आहे.

बाराव्या शतकातील शरणांनी जातीव्यवस्थेविरुद्ध जाति-संहार चळवळ हाती घेतली. या चळवळीने देशात त्यानंतर झालेल्या चळवळींना प्रेरणा दिली. आठशे वर्षांपूर्वी झालेल्या शरणांच्या चळवळीने बसवादी शरणांच्या चळवळीतून गांधी, आंबेडकर आणि लोहिया यांसारख्या लोकहितवादी आणि जीवन-समर्थक चळवळींच्या नेत्यांना प्रेरणा दिली.

सविस्तर

बाराव्या शतकातील शरण चळवळीला इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे, कारण बसवण्णांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या या सामाजिक-धार्मिक संघर्षात उपेक्षित शूद्र, पंचम, कष्टकरी वर्ग आणि स्त्रियांनी सक्रियपणे भाग घेतला. शोषित, कष्टकरी आणि निम्न वर्गाचे नेते म्हणून, बसवण्णांनी आपल्या वचनांमधून जातिविच्छेद-अस्पृश्यता, असमानता, लिंगभेद इत्यादी अंधश्रद्धांना स्पष्टपणे विरोध केला. यातून त्यांनी समाजातील जातिव्यवस्था, अंधश्रद्धा आणि विभागणी समूळ नष्ट केली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. श्रीपती म. रायमाने, मराठी विभाग प्रमुख, के एल ई जी. आय. बागेवाडी महाविद्यालय, निपाणी

How to cite this article:
रायमाने श्रीपती म. (2026). महात्मा बसवेश्वरांचे सामाजिक योगदान. Journal of Research and Development, 18(7), 260–262. https://doi.org/10.5281/zenodo.22168963

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.22168963
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

बसवादी शरण यांनी प्रामुख्याने हिंदू धर्माच्या जाती-वर्गीकरण व्यवस्थेला विरोध केला. या व्यवस्थेने "सर्वजन सुखिनोभवन्तु; सर्वं खालदं ब्रह्म" या खोट्या वचनांनी जगाची फसवणूक केली होती. बसवण्णा आणि शिवशरण यांनी हिंदू धर्माच्या कपटीपणाचा तीव्र निषेध केला, जो चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचा जोरदार बचाव करत होता आणि स्वतःमध्ये अशी अमानवीय व क्रूर कृत्ये टिकवून ठेवत होता. बुद्धांनंतर, बसवादी शिवशरण यांनी अशा धार्मिक प्रथा आणि जातीव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष सुरू केला.बसवादी शिवशरण यांनी वंशपरंपरागत जातीव्यवस्था उखडून टाकली आणि वर्णशंकराच्या संस्कृतीद्वारे सामाजिक समानतेच्या संकल्पनेतून एक नवीन समाज निर्माण केला. बसवन्ना प्रश्न विचारतात, "वर्णशंकर वर्णशंकर झाल्यावर," त्यांनी जातीव्यवस्था मोडून समानता प्रस्थापित केली. शिवशरण यांनी तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीला तीव्र प्रतिसाद दिला, सांसारिक अनुभव मिळवला, सांसारिक चालीरीती टाळल्या, एक नवीन सामाजिक व्यवस्था प्रस्थापित केली आणि 'जग एक कुटुंब आहे' ही संकल्पना मांडली. आपण सर्व या कुटुंबात एक आहोत, असा जीवनसमर्थक विचार बसवन्ना यांनी मांडला. त्यांनी सर्व लिंगांच्या लोकांना समान पातळीवर आणले आणि त्यांच्या पूर्वीच्या जाती पुसून टाकल्या. शरण चळवळ धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवादाच्या संकल्पनेसह पुढे सरकली.

धर्मनिरपेक्ष- विचार

बसवण्णांच्या नेतृत्वाखाली शिवशरणांनी, भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून चालत आलेली जात आणि पंथ यांमधील अत्यंत अमानवीय, अयोग्य भेदभावाची व्यवस्था, जसे की उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत, पुरुष-स्त्री, जातीय भेदभाव इत्यादी समूळ नष्ट करण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. बसवादी प्रमथांनी असा उपदेश केला की जाती-आधारित आश्रमांमधून कोणताही फायदा होत नाही. बसवण्णांनी आपल्या वचन साहित्याच्या माध्यमातून समाजात सुधारणा घडवून आणली आणि सांगितले की खऱ्या शरणांना कोणताही वंश नसावा. त्यांनी जातीय समाजात दडलेल्या दरी आणि निषिद्ध गोष्टी दूर करण्यासाठी अनेक वचनांची रचना केली. समाजात ओसंडून वाहणाऱ्या दरी, अंधश्रद्धा आणि जातीय व्यवस्थेच्या विरोधात विचार करण्यासाठी त्यांनी हे केले.

त्यांनी चर्चा करण्यासाठी बसवकल्याणात अनुभव मंडपाची स्थापना केली होती. बसवन्नांनी स्थापन केलेला अनुभव मंडप हा भारतातील सामान्य लोकांची पहिली संसद म्हणूनही ओळखला जातो. अनुभव मंडपाच्या शून्यसिंहासनाचे अध्यक्षपद महान ऋषी अल्लमा प्रभू यांनी भूषवले होते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली, सर्व स्तरांतील शिवशरणांनी भाग घेतला आणि एका न्यायपूर्ण समाजाच्या कल्पनेचे जिवंत साक्षीदार बनले.

हे हे, हे हे,
कुडल संगमदेव
मी तुमचा पुत्र आहे

उच्च जातीचे लोक खालच्या जातीच्या लोकांना तुच्छ लेखत असत. बसवन्न, एक महान मानवतावादी, हे मानवजातीकडे समान प्रेम आणि आदराने पाहणाऱ्या विचारांचे होते. त्यांनी जातीव्यवस्थेचा तीव्र निषेध केला. बसवन्नांमध्ये समानता आणि बंधुत्वाची भावना होती की सर्वजण समान आहेत आणि सर्व लोक आपलेच आहेत. "मानव कुळम् तानोन्दे वलम्" असे म्हणणाऱ्या महान कवी पंपाप्रमाणे, बसवन्नांची अशी वृत्ती होती की मानवजातीत जन्मलेले सर्वजण समान आहेत. बसवन्नांनी उच्च आणि खालच्या वर्गांना नष्ट करून जातीव्यवस्था समूळ नष्ट करण्यात यश मिळवले. बसवन्नांनी आपले संपूर्ण आयुष्य जातीव्यवस्थेचा विरोध करत घालवले. अशा प्रकारे, जातीचा नकार आणि जातीचे निर्मूलन ही संकल्पना दिसून येते. म्हणूनच ते आपल्या वचनात स्पष्ट करतात की खरा धर्म-जात काय आहे. दयाळूपणाशिवाय धर्म तरी काय? दयाळूपणा हे केवळ संगण्यामध्येच नव्हे, तर सर्व प्राण्यांमधील धर्माचे मूळ आहे.

बसवन्ना म्हणाले की, जो धर्म दयाळूपणा, करुणा, माणुसकी आणि दयेला प्राधान्य देत नाही, तो धर्मच नाही. दयाळूपणा सर्वांत महत्त्वाचा असला पाहिजे. अहिंसा हा सर्वोच्च मानवी मूल्यांचा धर्म असावा, असे सांगून त्यांनी क्रूरता आणि हिंसाचार समूळ नष्ट करण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतले. अशा अनेक घटकांमुळे, पुढे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अहिंसा हे गांधीजींच्या संघर्षाचे शस्त्र बनले.
व्यास भोवितीचा मुलगा, जो मार्कंडेयाच्या आईचा मुलगा होता, जी मंदोदरी बेडकाची मुलगी होती, जी कुलवनरसादिरी भो! ची मुलगी होती.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

चन्नय्याच्या घरातील एका सेवकाचा मुलगा.
कक्कय्याच्या घरातील एका सेवकाची मुलगी.
ते दोघे शेतात गेले आणि त्यांनी स. संबंध केला.
मी, दोन पुत्रांचा पुत्र, कुडलसंगमदेवाचा साक्षीदार आहे.

अशाप्रकारे, अनेक श्लोकांमध्ये आपल्याला बसवण्णांचे जाति-वर्ग-लिंगभेदाला विरोध करणारे गुण आणि संदेश दिसतात. 'आपण आपलेच आहोत' या भावनेतून, सर्वजण समान आहेत ही आशा आपल्याला दिसते. वरील श्लोकांकडे जाति-त्यागाचे द्योतक म्हणून पाहण्याची गरज आहे. बसवण्णांचे धर्मनिरपेक्षतेचे महान व्यक्तिमत्त्व येथे स्पष्टपणे दिसून येते. उच्च जातीचे लोक खालच्या जातीच्या लोकांना तुच्छ लेखत असल्यामुळे, बसवण्णांनी अशा प्रकारे आपली जातीय श्रेष्ठता नाकारून जातीयवाद करणाऱ्यांना उत्तर दिले. व्यक्तींना जातीच्या आधारावर महत्त्व देणे योग्य नाही. बसवण्णांची कर्तृत्वे, कर्तृत्व, प्रतिभा आणि ज्ञान यांना जातीच्या आधारावर महत्त्व देणे योग्य नाही, ही कल्पना बसवण्णांच्या मनात आयुष्यभर होती.बसवण्णा आणि त्यांच्या समकालीन शरणांनी धर्मनिरपेक्ष, अधार्मिक आणि वैश्विक अशा समानतेच्या व्यापक भावनेने एक नवीन समाज घडवण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले. बसवन्न आणि शरणांनी एक खरा मानवी समाज आणि संस्कृती उभारण्यासाठी प्रामाणिकपणे कार्य केले.

शरणांनी निर्माण केलेल्या आदर्श समाजात अस्पृश्यता नव्हती. हरालय-मदुवरांच्या मुला-मुलीचा विवाह बसवदी शिवशरण यांनी लावून दिला. "एम्मावांचे लग्न झाले तर, तुमचे वैवाहिक जीवन सुखी होवो," असे ते गायचे. ज्यांच्या शरीरावर लिंग आहे त्या सर्वांना संगमनाथ मानणाऱ्या बसवन्नांनी, भारतीय इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी कोरलेली उदात्त तत्त्वे आणि प्रथा लिहिल्या. "पारंपरिक ब्राह्मणी विचारधारेच्या विरोधात वाढलेल्या या चळवळीने मूर्तिपूजा आणि जाती-आधारित समाजाचा निषेध केला. ज्याप्रमाणे वीरशैव चळवळीने सुरुवातीपासूनच जातीय भेद आणि बंधुत्व नाकारले, त्याचप्रमाणे या चळवळीने जन्म आणि शुद्धतेच्या आधारावर सामाजिक विभक्तता विकसित केल.समाजात प्रचलित असलेला अन्याय, उच्च-नीच, श्रीमंत-गरीब, स्त्री-पुरुष भेद दूर करून समानतेचा नवा समाज घडवण्यासाठी त्यांनी कठोर परिश्रम घेतले. बसवदी शरण चळवळ हा संदेश देते की प्रत्येकाने बंधुभाव, प्रेम, विश्वास आणि मैत्रीपूर्ण सहकार्याने जगावे.

निष्कर्ष

एकंदरीत, बसवण्णांनी आयुष्यभर संघर्षाचे शस्त्र वापरून धार्मिक-सामाजिक चळवळीचे नेतृत्व केले. राजेशाहीला विरोध करून त्यांनी लोकांच्या मनात स्वतःचे स्थान निर्माण केले. अनुभवमंडपाच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक चळवळीला बळ दिले. खालच्या वर्गातील शरण आणि स्त्रियांना समान संधी देऊन धर्मनिरपेक्ष संकरित संस्कृतीला जन्म देणारे पहिले धर्मनिरपेक्ष नेते म्हणजे महान मानवतावादी जगज्योती महात्मा बसवेश्वर होते. "माझ्यापेक्षा लहान कोणी नाही, शिवभक्तापेक्षा वयाने मोठा कोणी नाही," असे म्हणून आपले व्यक्तिमत्त्व सिद्ध करणारे ते एक महान समाज-चिंतक होते, जे लोक हिंदू धर्माच्या अंधश्रद्धा आणि रूढींनी ग्रासलेले होते. त्यांची वृत्ती प्रगतीविरोधी होती त्यामुळेच त्यांनी मूर्तिपूजेला विरोध केला. बसवादी शिवशरण यांनी वर्णसंकराला लक्ष्य करून जातीव्यवस्थेविरुद्ध लढा दिला आणि मानवी मूल्यांचा पाया असलेल्या एका धर्मनिरपेक्ष, गतिमान आणि समान समाजाची उभारणी केली.

संदर्भ ग्रंथ

1. शिवशरण यांचे जागतिक धोरण - डॉ. संगमेश सावदत्ती मठ.
2. वचन संपदा (डॉ. एम. एस. लड्डे यांनी संपादित)
3. बसवण्णा: (डॉ. व्ही. जी. पुजारा यांनी संपादित)
4. बसवण्णा ज्यांनी शरणरू पाहिले: एच.पी. चंदनगौडा
5. जगतिका चिंताकरू आणि बसवण्णा (डॉ. एच. टी. पोठे यांनी संपादित)
6. पहिले वचन लेखक जेदारदासीमाया : एच. एस. बेनाल
7. संत ज्ञानेश्वर आणि महात्मा बसवेश्वर -अशोक कामत.